

Z WARSZTATU EDYTORSKIEGO DZIEŁ CYPRIANA NORWIDA

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE

Tom LI, zeszyt 1 – 2003

INSTRUKCJA WYDAWNICZA DZIEŁ WSZYSTKICH CYPRIANA NORWIDA*

1. *Dziela Wszystkie* (DzWsz) objąć mają wszystko, co zostało napisane przez poetę, a więc także listy i notatki. Teksty francuskie poety – w oryginale i przekładzie (wyróżnionym typograficznie jako tekst pomocniczy). Utwory o niepewnym autorstwie (np. *Samotność*, *Mój ostatni sonet*, Nekrolog Juliusza Słowackiego) będą wyróżnione edytorsko. Grafikę i rysunki, w stosunku do których uznamy autorstwo Norwida, będziemy włączać do edycji nie tylko wówczas, gdy są one ściśle związane z tekstem lub stanowią oczywistą jego ilustrację (np. „klawicymbał” w liście do Joanny Kuczyńskiej z sierpnia 1867 r.: „ – – ach!... oni jeszcze i z tego klawicymbała – który tu u mnie, widzisz, stoi, t r ó j k ą t n y i d ł u g i [tu rysunek] ... oni i z tego jeszcze nie umieją nic zrobić [...]”, GompWsz IX 299), lecz w maksymalnym zakresie. Notatniki i albumy Norwida zostaną wydane w DzWsz w postaci integralnej jako swego rodzaju „silvae rerum”. W tym przypadku teksty, których autorstwo Norwida byłoby wykluczone lub niepewne, powinny się znaleźć – wyróżnione typograficznie – w tekście głównym, a nie w aneksie.

2. Wydanie przyjmie – za tradycją edytorską – układ gatunkowy. Kolejne działy będą stanowić: wiersze, poematy, dramaty, proza, listy, notatniki i al-

---

* Instrukcja została zredagowana na podstawie wypowiedzi ustnych (w czasie zebrań redakcyjnych) i pisemnych członków zespołu przygotowującego krytyczne wydanie *Dzieł wszystkich* Cypriana Norwida; t. I-II *Wiersze* (Zofia Trojanowiczowa, Danuta Paluchowska, Józef Fert, Zofia Stefanowska), t. III-IV *Poematy* (Stefan Sawicki, Adam Cedro, Piotr Chlebowski), t. V-VI *Dramaty* (Julian Maślanka), t. VII *Proza* (Rościśław Skręt), t. VIII *Pisma o literaturze i sztuce* (Marek Buś), t. IX *Pisma filozoficzne i społeczne* (Jan Gotfryd), t. X-XIV *Listy* (Jadwiga Rudnicka), t. XV-XVI *Notatniki i notatki* (Piotr Chlebowski), t. XVI-XVII *Albumy* (Piotr Chlebowski). Zalecenia i propozycje Instrukcji zostały od strony językoznawczej skonsultowane z Ireną Bajerową. Tekst Instrukcji zredagował (w 1999 r.) Stefan Sawicki przy współudziale Zofii Stefanowskiej.

bumy. Przewidzianych jest 17 tomów. Podział utworów między poszczególne działy ulegnie – w porównaniu z GompWsz – pewnej zmianie. Notatki – znajdujące się w GompWsz w t. VII – zostaną przesunięte w DzWsz do tomów ostatnich. Skoro notatniki i albumy wydawać będziemy w postaci integralnej, to teksty suplementowe, a także indeksy zbiorcze (scalające indeksy do poszczególnych woluminów) znajdą się w oddzielnym tomie, zamykającym całą edycję. Problem stanowi też lokalizacja w DzWsz cykli, zamieszczonych przez Juliusza W. Gomułckiego w t. III GompWsz (*Poematy*); niektóre z nich znajdą się w dziale Wiersze. Ustalenia lokalizacji w DzWsz wymaga również szereg utworów znajdujących się w GompWsz w działach: Dramaty, Proza i Listy. Teksty kilkakrotnie przez poetę wykorzystywane zostaną ogłoszone zgodnie z przynależnością gatunkową i funkcjonalną, np. wiersz (lub inny odrębny tekst) włączony w tekst listu (a nie tylko doń dołączony!) będzie drukowany i w dziale wierszy (lub w innym odpowiednim dziale), i w dziale listów (jeśli pojawia się w kilku listach, kolejne jego przytoczenie sygnalizuje się incipitem i omawia w Objaśnieniach). Natomiast tekst włączony przez Norwida tylko w jedną, złożoną całość, ale odznaczający się dużą samodzielnością, nawet jeśli za życia autora nie był osobno publikowany, może być w DzWsz drukowany po raz drugi w dziale, do którego by – po wyodrębnieniu – należał. Na przykład wiersz *Plato i Archita*, potraktowany przez Norwida jako epilog *Niewoli*, powinien być obecny nie tylko w dziale Poematy, lecz i w dziale Wiersze. Każdy przypadek musi być tu rozpatrywany osobno.

W obrębie działów gatunkowych przyjmujemy – w zasadzie – układ chronologiczny. Układ ten musi być jednak złamany na rzecz zasady respektowania cykli, a więc np. w dziale wierszy – cyklu *Vade-mecum*. Natomiast nie zostaną wyodrębnione przekłady, a w dziale listów – listy o charakterze urzędowym (np. podania). W obu tych przypadkach zachowujemy jednolitą kolejność chronologiczną.

3. DzWsz są wydaniem krytycznym, a więc uwzględniają autorskie odmiany tekstów Norwida, pojawiające się w autografach, kopiach autografów, pierwodrukach i drukach wydanych za życia poety. Całość edycji, poszczególne działy, a nawet – w razie potrzeby – poszczególne woluminy mieć będą ogólne, dostosowane do zakresu tekstów, których dotyczą, uwagi edytorskie. Uwagi do całości edycji umieszczone będą – jako Wstęp – na początku t. I, natomiast do poszczególnych działów (prócz *Listów*) – na początku aparatu krytycznego. W przypadku *Listów* ogólne uwagi edytorskie znajdą się na początku I woluminu tego działu. Zarówno w tych uwagach ogólnych, jak

i w innych tekstach edytorskich podajemy pełne imiona poszczególnych osób, kiedy ich nazwiska pojawiają się po raz pierwszy. Ze skrótów obowiązujących wszystkich edytorów DzWsz umieszczamy w każdym woluminie tylko te, które są w nim stosowane, dodając do nich skróty do poszczególnych działów i poddziałów.

4. Każdy tekst zaopatrzony będzie w aparat krytyczny, który stanowią wyodrębnione typograficznie: Uwagi edytorskie, Odmiany tekstu i Objasnienia. *U w a g i e d y t o r s k i e* zawierają: informacje o czasie i okolicznościach powstania tekstu; informacje o przekazach tekstu (autografy, ich ważne filologicznie kopie, pierwodruki i druki wydane za życia autora); opis, a w razie potrzeby uzasadnienie wyboru tekstu podstawowego; bibliografię wydań po śmierci autora (czasem również większych fragmentów utworów), ograniczoną do wydań ważnych; wykaz wydań przywoływanych w Odmianach; uwagi o „architekturze” tekstu; wykazy wprowadzonych i zaniechanych (w stosunku do poprzednich wydań) emendacji, a także nowych lekcji (odczytań) oraz najważniejszych edytorskich zmian interpunkcyjnych w stosunku do podstawy – wraz z uzasadnieniem tych zmian (uwzględniającym także polemikę z ustaleniami poprzednich wydawców). *O d m i a n y t e k s t u* mają być dokumentacją zmian w stosunku do podstawy. Odmiany autorskie (zob. fragment 3) mają być kompletne w zakresie słownictwa, składni, fonetyki i morfologii, a w wyborze – obszerniejszym niż przy odmianach edytorskich – w zakresie interpunkcji i pisowni. Odmiany edytorskie podajemy w wyborze, przy czym wybór ten w odniesieniu do interpunkcji – uwzględniając tylko zmiany ważne – będzie obszerny w dziale wierszy, szczerplejszy – w działach: poematów, dramatów i prozy artystycznej, bardzo ograniczony – w działach: prozy publicystycznej, listów i notatek. *O b j a ś n i e n i a* są uzupełnieniem w stosunku do opracowania ściśle edytorskiego. Ich charakter omówiony jest we fragmencie 8. W dziale listów aparat krytyczny znajdzie się bezpośrednio po tekście każdego listu, w innych działach – na końcu każdego woluminu.

5. Informacja o autografie powinna uwzględniać: liczbę kart i stron (w przypadku rękopisu „foliowanego” używamy terminów „recto” i „verso”), ich rozmiar w centymetrach (najpierw wysokość, potem szerokość), jakość (m.in. znaki wodne) i kolor papieru, ewentualne zaplamienia i uszkodzenia, również wyrazy i zdania napisane obcą ręką; przy listach – opakowanie listu (w kopercie bądź w sekretniku), także adres i dane zawarte w stemplu pocztowym; nadto miejsce obecnego przechowywania (sygnatura biblioteki) ewen-

tualnie fakt zaginięcia. W wypadku, gdy podstawą jest pierwodruk lub druk za życia autora, przy drukach zwartych podajemy pełny opis bibliograficzny z uwzględnieniem wydawnictwa (drukarni), czasem również dane dotyczące rozmiaru egzemplarza i jego cech charakterystycznych (np. zdobienia okładki). Przy czasopismach i wydawnictwach zbiorowych – tylko pełny opis bibliograficzny. Dane o publikacji – przy drukach zwartych – dopełnia wskazanie egzemplarza, z którego korzystał edytor (biblioteka, sygnatura).

6. Wybór tekstu podstawowego i uzasadnienie tego wyboru następująco poważne problemy, choć w wypadku Norwida dominacja przekazu rękopiśmiennego sama przez się przesądza często kwestię tekstu podstawowego. Przed edytorem stoi jednak zadanie wyboru właściwego przekazu rękopiśmiennego (autografu lub kopii), jeśli utwór zachował się nie tylko w jednym przekazie. Dalej, jeśli utwór był publikowany, a zachował się również jego autograf (np. w przypadku *Rzeczy o wolności słowa*), wypada rozeznaczyć się w stopniu autoryzacji tego druku, aby stwierdzić, któremu z przekazów przyznać trzeba wyższość. Tymczasem nie ma jasności w sprawie kontroli Norwida nad jego publikacjami. Sądzić można, że była ona raczej ograniczona. Wbrew przekonaniu J. W. Gomulickiego Jadwiga Puzyńska i Jadwiga Rudnicka odmawiają np. wartości dokumentu językowego brockhausowskiemu tomikowi *Poezji z 1862 r.*, wykazując, że w całej serii Biblioteki Pisarzy Polskich wydawca ujedynolicił nie tylko pisownię, ale także formy językowe¹. Zarówno więc to wydanie, jak i inne druki norwidowskie, które ukazały się za życia autora, wymagają dokładnego zbadania i oceny.

Inną kwestią, niełatwą do rozstrzygnięcia, jest wybór tekstu podstawowego w tych przypadkach, w których jeden autograf jest dokumentem co najmniej dwóch faz pracy nad utworem, dwóch lub więcej kolejnych redakcji. Jest to np. sytuacja części wierszy z VM. Z praktyki wydawniczej i opinii fachowców nie da się wyciągnąć jednoznacznego wniosku: Konrad Górski opowiadał się za oparciem tekstu głównego na pierwszej, kaligraficznej redakcji cyklu (PamLit 1965 z. 2 s. 620), Wacław Borowy – jak by wynikało z przedmowy do edycji VM w podobiznie autografu (s. XX) – uważał, że skoro „wydawcę obowiązuje ostatnia intencja autora”, do tekstu głównego przyjąć trzeba tyle z redakcji późniejszych, ile da się wyczytać, Gomulicki znowuż

---

¹ J. Puzyńska, *Słowo Norwida*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, s. 26-27; J. Rudnicka, *Jak Brockhaus wydawał Norwida*, „Studia Norwidiana”, 8(1990), s. 123-131.

jako edytor szedł drogą pośrednią: przyjmował do tekstu głównego drobniejsze poprawki, kiedy natomiast zmiany obejmowały większe fragmenty, sięgały szerzej i głębiej, kwalifikował nadpisaną nad czystopisem redakcję jako nową „wersję” i drukował ją w dodatku do cyklu, w tekście głównym samego VM pozostawiając redakcję pierwotną. Różnice w traktowaniu zmian redakcji kaligraficznej są następstwem sytuacji w autografie: dopiski poety mają charakter brulionowy, ich lekcja bywa wątpliwa, niektóre są wręcz nieczytelne; co więcej, nie wszystkie redakcje brulionowe doprowadzone są do końca, czasem stopień wykończenia jest na tyle niepewny, że zasadnie można powątpiewać o tym, czy kwalifikują się one do statusu tekstu ostatecznego, czy też pozostały redakcjami próbnymi. Nasuwać to może z kolei przypuszczenie, że te redakcje późniejsze powstawały wtedy, kiedy Norwid po bezowocnych wysiłkach zrezygnował już z publikacji całego cyklu, poszczególne zaś wiersze poprawiał z myślą o włączeniu ich do innych niż VM kontekstów. Gomulicki, choć w praktyce nie ustrzegł się niekonsekwencji, sformułował zasadę niełączenia w tekście głównym fragmentów dwóch różnych redakcji tworzących tekst synkretyczny. Zasada teoretycznie łatwa do sformułowania, trudna jest do zastosowania w praktyce. Jak widać, kwestia jest skomplikowana. Ostateczną decyzję podjąć będzie musiał zawsze wydawca, w omówionym przypadku – wydawca VM. Sytuacja jego w DzWsz będzie wygodniejsza niż edytorów wydań popularnonaukowych, bo z postępowania swego będzie się mógł dokładnie wytłumaczyć w komentarzu edytor-skim, a nadto zestawić w ramach odmian wszystkie kolejne redakcje.

7. W Odmianach znak] oddziela tekst główny (po lewej stronie) od odmian, uporządkowanych chronologicznie² (po prawej stronie), przy czym przy Przesm₁ F uwzględnia się datę ukończenia opracowania (1911), a nie druku (1946). Gdy przyjmujemy do tekstu głównego tekst podstawy w postaci nie zmienionej, nie umieszczamy już tego tekstu wśród odmian, ograniczając się do przekazów, które się od niego różnią (Przykład 1). Gdy natomiast za tekst główny przyjmujemy inny przekaz niż ten, który stanowi podstawę, umieszczamy go na pierwszym miejscu po znaku], a następnie podajemy wszystkie (uwzględniane w Odmianach) przekazy odmienne i od postawy, i od tekstu głównego – łącznie z podstawą (Przykład 2). Gdy wprowadzamy własną emendację, również zmianę interpunkcyjną, po prawej stronie znaku]

---

² Naruszamy jednak do pewnego stopnia chronologię, podając w jednym bloku lokalizacje identycznych odmian z różnych wydań (zob. Przykład 2).

podajemy wszystkie inne w stosunku do tego przekazu (tekstu głównego) warianty (Przykłady 3 i 4). Staramy się, aby przytaczane teksty stanowiły pewne całości semantyczne. Nie unikamy, w razie potrzeby, dłuższych cytatów, w których możemy opuszczać pewne fragmenty, sygnalizując je znakiem [...]. Wyrazy (części wyrazów) przekreślone, przemazane lub przerobione przez autora ujmujemy w nawiasy < >, przy czym tekst nie odczytany lub odczytanie niepewne sygnalizujemy znakiem [?]; liczbę nie odczytanych wyrazów (liter) podajemy słownie (Przykłady 5 i 6). O tekście dopisanym (interpolowanym) informujemy słownie (Przykład 7). Tekst dopisany, który jest wynikiem przerobienia, kwalifikujemy i oznaczamy tylko jako przerobiony, bez dodatkowej informacji o jego dopisaniu. O bardziej skomplikowanych przeróbkach (dużo odmian, kilkakrotne przeróbki tego samego fragmentu) i zmianie szyku wyrazów można informować przez odtwarzanie kolejnych redakcji tekstu (red. I, red. II, red. III). Odmiany podajemy w pisowni oryginału z wyjątkiem podkreśleń, które oddajemy tak, jak przyjęto w DzWsz (zob. fragment 13). Oddzielamy je średnikami. Na końcu odmian nie stawiamy kropki. Przy podawaniu wariantów uwzględniamy autografy Norwida, kopie tych autografów (w obu tych przypadkach obowiązuje zasada autopsji), wydania za życia autora, pośmiertne pierwodruki oraz najważniejsze wydania późniejsze (przede wszystkim Przesmyckiego i Gomulickiego). Jeśli podstawą jest atg, z wydań pośmiertnych odnotowujemy błędne ewentualnie inne odczytania (także odczytania fragmentów skreślonych, zamazanych, przerobionych), nie odnotowujemy natomiast tych różnic w stosunku do DzWsz, które u poprzednich edytorów wynikają z innych, dalej idących modernizacyjnych zasad transkrypcji, np. zmian **o** na **ó** lub **u** (bole → bóle, katakomby → katakumby) czy też ubezdźwięczniania **ż** przed **I** (jeżli → jeśli).

Przykłady ad 7³

Przykład 1

które pot łzawy obléwa] które pot trawy obléwa pdr, Pini, GomPWsz
(*Psalmów-psalm* VIII, 195; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się atg, pdr, Pini, GomPWsz, GomNWyb)

---

³ W tekście głównym stosowana będzie w DzWsz antykwa, dla podkreśleń – kursywa. W Odmianach tekst Norwida drukowany będzie kursywą, podkreślenia – kursywą półgrubą, a tekst edytora – antykwą; w Objasnieniach tekst objaśniany (bez uwzględniania podkreśleń) – kursywą, a objaśniający – antykwą.

Przykład 2

co jest Bożym gniewem?...] co jest Bożym gniewem?... Cyw, JastrGom, GomPWsz; *co jest gniewem Bożym?...* pdr, Przesm₁ *co jest bożym gniewem?...* Pini

(*Fulminant*, w. 46; podstawa pdr; w Odmianach uwzględnia się pdr, Przesm₁, Cyw, Pini, JastrGom, GomPWsz)

Przykłady 3 i 4

z zaświata] z za świata pdr, Przesm₁, ZrębProm, Pini; *z za świata* BorProm, Gom

(*Promethidion*, „Wiesław”, w. 169; podstawa pdr; w Odmianach uwzględnia się pdr, Przesm₁, ZrębProm, Pini, BorProm, GomPWsz, GomProm, GomNWyb)

Że bezwidnego filarem kościoła,] Że bezwidnego filarem kościoła pdr, Przesm₁, Pini, Gom

(*Próby*, w. 76; podstawa pdr; w Odmianach uwzględnia się pdr, Przesm₁, Pini, GomPWsz, GomNWyb)

Przykłady 5 i 6

Gustaw] <[?]>Gustaw (nie odczytany jeden wyraz) atg; *<Konrad> Gustaw* GomPWsz

(*Psalmów-psalm* III, 35; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się wydania jak w Przykładzie 1)

Co jakby rosa skier, w źrenic] Co jakby rosa skier, <co[?]> w źrenic atg

(*Psalmów-psalm* I, 7; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się wydania jw.)

Przykład 7

złe [...] *falszywą pokorą [...]* *kryte] w atg* *falszywą* dopisane

(*Psalmów-psalm*, Dedykacja, w. 3; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się wydania jw.)

8. Objasnienia rzeczowe i językowe powinny być oszczędne, formułowane konkretnie, bez rozdlużeń narracyjnych. Objasnienia językowe wprowadzamy wobec wyrazów, których rozumienie może być błędne lub niepewne, np. „chryja”, która w wierszu *Pióro* znaczy zupełnie co innego niż obecnie, albo imię własne Echo w *Narcyzie*, które może być mylnie pojęte jako nazwa personifikacji zjawiska akustycznego. Czasem objaśniamy niejasną formę

językową, np. słowo „Atena” (*Niewola* I 51), utworzone jako nowotwór fleksyjny (lp.) od nazwy miasta „Ateny” (lm.). Podajemy przekłady tekstów w językach obcych z wyjątkiem słów i powiedzeń, które stały się utartymi zwrotami. Objasnienia rzeczowe podajemy wówczas, gdy dla zrozumienia sensu potrzebna jest wiedza, wyśiętek identyfikacyjny (cytaty, parafrazy, aluzje, dane rzeczowe, np. przy wierszu *Ołówkiem na książeczce o Tunce*) lub badawczy, np. przy wierszu *Na zgon śp. Jana Gajewskiego* [...] Przypis poety do tego utworu: „Roku 95-o, pod Domicjanem Imp., wygnaniec na Pathmos wrzucony był we wrzący kocioł” – wymaga takiego mniej więcej wyjaśnienia: „Norwid połączył tu wzmiankę Tertuliana o «zanurzeniu w ognistym oleju» św. Jana w Rzymie (*De praescriptione haereticorum* 36) z informacjami innych źródeł o pobycie i śmierci Świętego na wyspie Patmos”. Nie objaśniamy nazw i ich desygnatów, jeśli je tłumaczy kontekst lub których znajomość możemy zakładać u odbiorców z wyższym wykształceniem. Nie dokonujemy interpretacji tekstu, w wyrażeniach metaforycznych ograniczamy się tylko do wyraźnie koniecznego objaśnienia znaczeń ich komponentów. Komentarz do prozy publicystycznej i listów powinien być – naturalnie – obszerniejszy niż w innych działach oraz bardziej kontekstowy. Cytaty biblijne w komentarzu czerpiemy z XIX-wiecznych wydań Biblii Wujka i Biblii Gdańskiej, natomiast nazwy ksiąg biblijnych, biblijne sigle i numerację tekstu podajemy przy nich według Biblii Tysiąclecia. Przy cytatach biblijnych Norwida zachowujemy przez niego stosowane sigle. Informując o źródłach tych cytatów, wskazujemy na jedną z wersji przekładowych: Biblię Wujka lub Biblię Gdańską, nie dochodząc, z którego wydania zaczerpnięty był cytat. W odniesieniu do przywoływanych cytatów biblijnych (cytować czy jedynie odsyłać) pozostawiono swobodę, uwarunkowaną konkretnymi potrzebami komentarza. W Objasnieniach przyjmujemy konwencję obowiązującą w słownikach językowych, tzn. objaśniane słowa sprowadzamy do formy podstawowej (mianownik lp. lub lm., bezokolicznik), natomiast fragmenty narracyjne, charakterystyczne wyrażenia i zwroty oraz formy, które w postaci podstawowej tracą swe charakterystyczne cechy (np. palem – 1. os. lm.), cytujemy, czyli podajemy w takiej postaci, w jakiej występują w tekście Norwida.

Jeśli wydawca nie zdoła zamieścić przekonującego objaśnienia albo w ogóle nie potrafi wyjaśnić np. jakiejś aluzji, zidentyfikować jakiejś postaci itp., to zaznacza lukę, np.: „Nie udało się tej postaci zidentyfikować”.

9. Modernizacja pisowni będzie przeprowadzona na zasadach ogólnie przyjętych w wydaniach krytycznych, tzn. z zachowaniem indywidualnych cech językowych (nie pisownianych!). Przyjmujemy zasadę, aby za pomocą zna-

ków obowiązującej obecnie pisowni zachowywać przede wszystkim semantyczną, lecz również i brzmieniową postać tekstu. Wydawcy korzystają z materiałów zgromadzonych w Pracowni Słownika Języka Cypriana Norwida w Warszawie. Konsultantem w zakresie języka jest prof. Irena Bajerowa. A oto niektóre ustalenia i propozycje:

Pozostawiamy bez zmian charakterystyczne postaci rzeczowników (pargamin, drogoskaz, widnokrzęzek, niedoperz), czasowników (np. nazowie się, kupiem), przymiotników i imiesłowów (letszy, start), zachowujemy uzasadnione historycznie oboczności (np. Bogumił – zrost i Bogomił – złożenie, arfa i harfa, generał i jenerał), a także pisownię niektórych słów odzwierciedlającą ich etymologizację. Pozostawiamy dźwięczne **ź, ż** przed **l** (jeźli, jeźli; niźli, niźli) i miękkie **ś, ź** przed miękkimi spółgłoskami (np. beśpieczny, śpichlerz, drażliwie) oraz w zakończeniach **-śny, -źny** (np. miłośny, nieprzyjaźny); nie uwzględniamy jednak upodobnień nie zaznaczonych w dzisiejszej ortografii, a powszechnie dziś w wymowie występujących (np. pięset, piędziesiąt). Nie zachowujemy miękkich **k', g'** w ostatniej sylabie (np. Polskie, nogie), natomiast zachowujemy miękkie **k', g'** w nagłosie (np. gienerał, kieks). Zachowujemy ewentualne ślady mazurzenia oraz hiperpoprawne **rz** zamiast **rż** (np. drzący). Nie respektujemy (odnotowując je) przypadków zaniku miękkości przed miękką spółgłoską nosową (np. w piśmie → pismie, w ojczyźnie → w ojczyźnie), a głoskę **s** (zamiast **ś**) w nagłosie przed spółgłoską miękką (np. spi, spiewa) pozostawiamy tylko wówczas, gdy występuje ona i w dzisiejszej wymowie, np. spieszyć się. Zachowujemy wahania **sz / s, ś** (a także **ż / z**), np. szafir i safir, Mojzes i Mojzesz, ślubny i szlubny.

Jeśli chodzi o litery **ó / o / u**, zachowujemy pisownię tekstu podstawowego wówczas, gdy można znaleźć argumenty, że pisownia ta była odbiciem fonetyki.

Prof. I. Bajerowa proponuje:

Zachowywać **ó** = dzisiejszemu **o** w następujących kategoriach:

1. przed **m, n, Ń, r, rz, ł** i przed końcowym **-ż, -ś**, np. owóz, ktoś;
2. w końcowej sylabie mianownika lp. rodzaju męskiego, np. próch, teológ;
3. w końcowej sylabie dopełniacza lm. rzeczowników żeńskich i nijakich, np. istot, rzemiósł;
4. w przedrostkach **dó-** i **pó-**, np. spójrzał;
5. w sylabie przed przyrostkiem **-n** (też w środku wyrazów), np. kilkakrotny, ostróżność;
6. w wyrazach zapożyczonych na miejsce obcego **o**, np. stósować;

7. w wyrazach z pierwotną przestawką **tort > trot, tolt > tlot**, np. dróga, młodszy;

8. w tych wyrazach, w których i dziś występują wahania **o / ó** lub które i dziś w paradygmacie mają formy oboczne z **ó**, np. powrótu (bo powrót), mógłem (bo mógł).

Zachowywać **o** = dzisiejszemu **ó** w następujących kategoriach:

1. w mianowniku lp. rzeczownika rodzaju męskiego przed końcowym **m, n, ń, r, rz, ł** (np. sokoł);

2. w dopełniaczu lm. rzeczowników żeńskich i nijakich w końcowej sylabie (np. sierot)*;

3. w tych wyrazach, w których i dziś występują wahania, np. Ogrojec, złobek, lub które w postaci z **o** zostały odnotowane – jako przeważające lub równoważne z **ó** – w XIX-wiecznych słownikach; również w SWar i SJAM;

4. w wyrazie „proba” i pokrewnych.

* Zamieniamy jednak **o** na **ó** w końcówce dopełniacza lm. rzeczowników męskich, której zapis -ow nie odzwierciedlał – według językoznawców – faktycznej wymowy.

W zakresie wahań **o, ó, u** pozostawiamy **ó** tam, gdzie równorzędnie występuje u Norwida forma tego samego słowa (obecnie pisanego przez **u**) z **o**, np. „tłomaczyć” – ale też „tłomaczyć”; „Jakób” – ale też „Jakob” lub jeśli **o** pojawia się jako partner rymowy, np. „stróny” (dzis. „struny”) – „uwięziony”. Zamieniamy **ó** na **u** w wyrazach obecnie pisanych przez **u**, a u Norwida nie mających oboczności z **o**, np. wypłoki → wypłuki. Zmieniamy **u** na **ó** w słowach lub morfemach pisanych dziś przez **o**, np. „pukąd” → „pókad”. Przy podejmowaniu decyzji dotyczących **ó / o / u** zwracamy uwagę na częstotliwość występujących u Norwida form, zwłaszcza w autografach. Zmiany odnoszące się do **ó / o / u** odnotowujemy jako odmiany w aparacie krytycznym prócz zmian **o** na **ó** w końcówce dopełniacza lm. rzeczowników męskich, w zaimkach „mój”, „twój”, „swoj”, w różnych postaciach zaimka względnego „który”, we wszystkich formach czasownika „mówić” i pochodzących od niego imiesłowach, a także prócz zmian **ó** na **u** i **u** na **ó** – tylko jednak w opisanych wyżej przypadkach.

Wymaga rozstrzygnięcia problem końcówek narzędnika i miejscownika liczby pojedynczej **-em, -ym (-im)** oraz narzędnika liczby mnogiej **-emi, -ymi (-imi)** zaimków oraz zaimkowej odmiany przymiotników, imiesłowów i liczebników. Ponieważ, jak stwierdzają historycy języka polskiego, rozkład tych końcówek często odzwierciedlał zalecenia prawodawców pisowni, normę teoretyczną, a nie rzeczywistą wymowę, dostosowujemy je do wymagań pisowni dzisiejszej, wprowadzając – bez dokumentacji zmian – jednolity typ

zakończeń: **-ym (-im)**, **-ymi (-imi)**. Wyjątek czynimy dla wyrazów znajdujących się w miejscach rymowych, gdzie rymowy partner – zakładając, naturalnie, że rymy nawet u Norwida były wówczas raczej dokładne – stanowił bardziej zobowiązującą wskazówkę fonetyczną (np. biczem – niczem).

Tzw. **e** ścieśnione (**é**) występuje najczęściej w końcówkach **-ém**, **-émi**, w końcówce **-éj** 2., 3. i 7. przypadku liczby pojedynczej przymiotników, imiesłowów, liczebników i zaimków rodzaju żeńskiego oraz w teźże końcówce innych wyrazów. W wypadku końcówek **-ém**, **-émi** problem sprowadza się do poprzednio omówionego. W końcówce **-éj** (prócz pozycji rymowych, np. powieki – dalekiej) rezygnujemy ze znaku ścieśnienia, opierając się na przeświadczeniu, że obecny zapis nie jest w istocie znakiem radykalnie innej wymowy – i dziś wymawiamy **e** przed **j** z lekkim ścieśnieniem. Nie zachowujemy zresztą **é** i w innych końcówkach. Zmian w stosunku do tekstu podstawowego nie odnotowujemy. Zachowujemy natomiast **é** w wyrazach nieodmiennych i w temacie fleksyjnym, czyli w części wyrazu bez końcówki, np. *téż*, *bohaterśki*, *kobiéta*. Zachowujemy również wyraźniej pisownią zaznaczane (przez **y**) pochylenie **é**: np. *zapłakany* (drugi przypadek liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego). W komentarzu wyjaśniamy ewentualne niejasności związane z zachowaniem form: *jedny*, *zapłakany*. Nigdy nie dodajemy znaku pochylenia dla większej dokładności rymu (np. w parze rymowej *kobiety* – *szczyty* nie zmieniamy „*kobiety*” na „*kobiéty*”).⁴

Z wyraźnych powodów fonetycznych wygłosowe **e**, nawet w rymach, zmieniamy – bez odnotowywania – na **ę**. Obejmujemy tą zasadą – zgodnie z tradycją edytorską – również rzeczowniki nijakie typu „*ciele*”, „*imie*”, „*książe*”, choć tu wygłosowe **e** ma uzasadnienie morfologiczne. Analogicznie zmiany tej dokonujemy także w pozycjach wewnątrzwyrazowych (dziewiętnastego → dziewiętnastego). Natomiast zachowujemy nosowość, która z czasem zanikła (np. *mięszać*). W wielu autografach Norwida nie można – wobec podobieństwa liter: **ę** i **ą** – rozstrzygnąć, czy biernik lp. rzeczowników rodzaju żeńskiego kończących się na **-ia**, **-ja** brzmi np. *religią* czy *religię*, *nadzieją* czy *nadzieję*. W tych przypadkach decydujemy się na **ę** w rzeczownikach rodzimych, a na **ą** w rzeczownikach obcego pochodzenia (także w rzeczowniku „*pani*”).⁵ Jeśli w autografie Norwida trudno rozstrzygnąć, czy w bierniku lp. rodzaju żeńskiego zaimków, przymiotników i imiesłowów

⁴ Zgodnie z zasadą, że pewne formy ze względu na rym zachowujemy, ale niczego ze względu na rym nie zmieniamy.

⁵ Zob. I. B a j e r o w a, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II: *Fleksja*, Katowice 1992, s. 60.

mamy do czynienia z końcówką **ę** czy **ą**, wówczas (ale tylko wówczas!) wprowadzamy końcówkę **ą** (z wyjątkiem „tę”). Trzeba to odnotowywać w aparacie krytycznym. Zachowujemy w zasadzie brak nosowości **ą** w wygłosie, np. piechoto; dopuszczalne w tym przypadku zmiany **o** na **ą** (np. w w. 187 *Bogumiła*) odnotowujemy. Zachowujemy dawną postać zaimków rodzaju nijakiego: te (tamte, owe) dziecko, zdarzenie itp.

W wyrazach pochodzenia obcego zmieniamy – bez zaznaczania – **y** przed spółgłoską na **i** (np. Egipt → Egip*t*), a przed samogłoską na **i** (np. kuryer → kurier) lub **j** (np. herezya → herez*ja*) z wyjątkiem: miejsc rymowych (np. Babilon – omylon), końcówki **-yj** w 2. przypadku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego (ekspozycy*j*), sytuacji, gdzie – ze względu na rytm – zespół „spółgłoska-**y**-samogłoska” trzeba interpretować dwusylabowo (herezya → herez*ja*) lub gdzie ta dwusylabowość jest potwierdzona pisownią (historyja), oraz słów, których i dzisiejsza wymowa dopuszcza dwufazowość, np. tryumf, patriotyzm, Marya. Z kolei w wyrazach typu „periklejski” (także w niektórych rodzimych, np. „wychilił”) **i** zmieniamy – zgodnie z dzisiejszą wymową – na **y**. W tejże kategorii wyrazów zmieniamy (poza przypadkami uwarunkowanymi rytmicznie) połączenia **ti** na **cj** (Egipcjanami → Egipcjanami), **si** na **sj**, a **ci** na **cj**, **cij** lub **ćj** (chrześcijaństwo → chrześcijaństwo, w pozycjach uwarunkowanych rytmicznie – chrześcijaństwo → chrześcijaństwo). Stale – bez zaznaczania, wobec omówienia zjawiska w uwagach edytorskich do całości edycji. Rezygnujemy (bez odnotowywania) w wyrazach obcego pochodzenia z podwajania spółgłosek przed spółgłoskami, przed **j** i w wygłosie. Pozostawiamy podwojenia przed samogłoskami z wyjątkiem słów, w których pisownię z jedną spółgłoską silnie utrwaliła tradycja wydawnicza (np. w tytule *Za kulisami*, który w atg ma postać *Za kulissami*) lub kulturowa (niektóre imiona własne, np. Sokratesa, a nie Sokratessa) oraz wypadków rzeczywistej niekonsekwencji (np. „litera” i „littera” w *Rzeczy o wolności słowa*).

Zmieniamy – bez zaznaczania – **z** przed spółgłoską bezdźwięczną na **s** (zka*d* → ska*d*, zwycięztwo → zwycięstwo), **ś** przed spółgłoską miękką **ć** na **ź** (znaleś*ć* → znaleź*ć*), stale biorąc pod uwagę, że modernizując pisownię nie zmieniamy w rzeczywistości fonetyki. W wyrazie „pojedyńczy” pozostawiamy jednak **ń**, a w czasowniku „wziąć” – obie końcowe spółgłoski. Usuwamy znak zmiękczenia końcowej spółgłoski w wyrazach typu: krew*´*, goła*b´*, a **dź** w bezokoliczniku „bydź” zmieniamy na **ć**. Zamieniamy – zaznaczając – „wez*nę*”, „wez*ną*” na „wez*mę*”, „wez*mą*”, a „panflet” na „pamflet”.

Stosujemy dziś obowiązującą pisownię w zakresie dużych i małych liter. Pozostawiamy jednak pisownię Norwida wówczas, gdy istnieją przesłanki,

aby sądzić, że ma ona dla poety wartość semantyczną. Zachowujemy więc np. duże litery, gdy są one – przy personifikacjach – znakiem zmiany nazw pospolitych na własne, gdy podnoszą rangę oznaczanego słowem desygnatu, gdy występują na początku słów-pojęć o charakterze kategorialnym, którym filozofia romantyczna skłonna była przypisywać byt realny (piękno, dobro, prawda, świętość), gdy wyrażają szczególny stosunek emocjonalny podmiotu mówiącego: indywidualnego lub zbiorowego. Respektujemy Norwidowe majuskuły w zwrotach grzecznościowych typu „Ty”, „Ciebie”. Każda decyzja wymaga analizy tekstu i znajomości kontekstu, zwłaszcza dla usunięcia jaszkrawych niekonsekwencji. Uwzględniamy przy tym szczególne właściwości świata poetyckiego Norwida i epoki, skłonnej np. do powiększania rangi pojęć ogólnych. Zmiany odnotowujemy, gdy pozostają jakieś wątpliwości co do słuszności dokonanej modernizacji.

Stosujemy dziś obowiązującą pisownię w zakresie **ch** – **h**. Poza szczególnie uzasadnionymi przypadkami (*Promethidion*) opuszczamy **h** w połączeniach **th**, **gh** w wyrazach pochodzenia obcego (rythm → rytm). Pisownię łączną i rozłączną dostosowujemy – nie notując zmian – do obecnie obowiązujących zasad. Odstępujemy od nich zupełnie wyjątkowo, np. wówczas, gdy oddzielna pisownia Norwida jest znakiem wzajemnej relacji słów przed ich zrostem (we wnętrzu).

Specjalny problem stanowi pisownia imion własnych osobowych i miejscowych. W wypadku imion własnych polskich zachowujemy pisownię Norwida, np. Chadźkiewicz zamiast Chodźkiewicz, podając odpowiednią informację w objaśnieniach i uwzględniając – przez odsyłacze – obie wersje nazwiska w indeksie. Przy obcych imionach własnych (podobnie jak w wyrazach obcych) występujących w pisowni oryginalnej poprawiamy – bez zaznaczania – błędy ortograficzne. Formy spolonizowane natomiast pozostawiamy bez ingerencji nawet wówczas, gdy pojawiają się one w tym samym tekście również w formie oryginalnej (np. Cezar – Caesar). W razie potrzeby objaśniamy je, np. „Nefszatel” – polska transkrypcja francuskiej nazwy Neuchâtel, hrabstwa w zachodniej Szwajcarii. Formy połowicznie spolonizowane doprowadzamy do pełnej polonizacji, np. „o Victorze” → „o Wiktorze”, bez odnotowywania. Pozostawiamy natomiast błędy w spolonizowanej wersji obcych imion własnych, poprawną wersję oryginalną podając w komentarzu. W tekstach francuskich zachowujemy inną pisownię polskich imion własnych, gdy jest ona znakiem innej wymowy, np. Mirosłowski, lub gdyby zmiana pisowni spowodowała zmianę wymowy, np. Rouprecht → Ruprecht (wym. fr. u → ü).

Nie odnotowujemy „czystych” transkrypcji w rodzaju ciepło → ciepło, exotyczny → egzotyczny, vers → wers czy poiedynek → pojedynek, a tak-

że zmian w przypadkach uznanych za błędy ortograficzne (np. wierza) czy też za oczywiste omyłki drukarskie – tzw. literówki. Jeśli omyłki te są częste, wspominamy o nich w opisie druku w uwagach edytorskich. Powszechnie stosowane skróty podajemy w obecnie obowiązującej pisowni: itp., itd., śp., ale inne zachowujemy, np. ś. lub ś-ty, ś-go, W-ny. Skróty łacińskie typu 1° i 1-o ujednolicamy: 1-o. Przy odmianie liczebników porządkowych stosujemy obecnie obowiązującą pisownię: w 3. osobie, na 2. piętrze. Nie rozwiązujemy skrótów, jeśli są zrozumiałe, a gdy je rozwiązujemy, to uzupełnienie ujmujemy w [ ].

Przyjęto pisownię dat w *Objaśnieniach*: wiek – cyframi rzymskimi; dzień i rok – cyframi arabskimi, miesiąc – słowami; po cyfrze oznaczającej dzień nie stawiamy kropki (np. 1 sierpnia); datę roczną ograniczamy do cyfrowego oznaczenia (np. 1858), czasem tylko dodając na końcu „r.”

Tomy poszczególnych publikacji oznaczać się będzie cyframi rzymskimi.

Odnotowujemy ważne zmiany pisowni nie uwzględnione w *Instrukcji*, wszelkie odstępstwa od przyjętych zasad, a także konkretne decyzje, które – oparte wprawdzie na tych zasadach – mogą budzić wątpliwości. Jest to o tyle istotne, że teksty Norwida – oddalonego od kraju samouka – zawierają liczne błędy oraz formy językowe, które mogą być śladem nacisku normy teoretycznej, tradycji lub wręcz braku kompetencji w zakresie pisowni, a niekoniecznie muszą zawsze odzwierciedlać indywidualne cechy fonetyczne języka poety. Namysłu wymaga zwłaszcza pisownia wyrazów, której XIX-wieczne słowniki nie notują lub którą określają jako błędną, rzadko używaną czy też gwarową; nawet wówczas, gdy ją reguluje generalnie *Instrukcja*. Formy różno od współczesnego nam języka mogą skłaniać do przypuszczenia, że już w czasach Norwida trwał proces ich przekształcania i że mogą odzwierciedlać bardziej normy pisowni niż wymowę już wówczas zanikającą. Szczególnej uwagi wymagają też formy, o których inności od współczesnej nam polszczyzny decydują jedynie znaki diakrytyczne; zawsze trzeba się tu liczyć z możliwością błędu ręki lub druku, zwłaszcza wówczas, gdy w tekście Norwida oboczność wobec formy przeważającej i zgodnej ze współczesną nam wymową pojawia się bardzo rzadko lub gdy forma różniąca się od jej współczesnej postaci występuje w nim tylko raz.

10. Problem interpunkcji Norwida jest szczególnie trudny. Ogólna formuła „ostrożnie modernizujemy” wystarcza tu jedynie w stosunku do myślnika, wielokropka i wykrzyknika, gdyż znaki te nie nastrożają poważniejszych kłopotów transkrypcyjnych. Norwidowy łącznik – występujący w autografach poety najczęściej jako =, zachowujemy w obu funkcjach (spajającej i oddzie-

lającej), ujednolicając jego zapis, tzn. stosując wszędzie dywiz. Jeśli z jakichś względów wydawca zrezygnuje z zapisu z łącznikiem lub też zapis taki, choć go nie ma w tekście podstawowym, wprowadzi, powinien o tym poinformować w Uwagach edytorskich, a samą zmianę odnotować w Odmianach tekstu. Nie dotyczy to form z partykułami **-że**, **-ź**, **-li**, **-ć** i końcówek **-(e)m**, **-(e)ś**, **-(e)śmy**, **-(e)ście**, gdzie rezygnujemy z dywizu i stosujemy pisownię łączną (np. masz-że → maszże), oraz form z partykułami **-bo**, **-ci**, **-to**, gdzie stosujemy pisownię rozłączną (np. żaden-bo śpiewak → żaden bo śpiewak). Czasem przed końcówkami **-(e)m**, **-(e)ś**, **-(e)śmy**, **-(e)ście**, **-ć** można zachować dywiz: po formach innych niż czasownikowe oraz wtedy, gdy jego usunięcie wprowadza możliwość nieporozumienia, np. „cele-m pośmiewiska”, „sprawia-ć ból?”. Formy typu „k’niemu” piszemy bez apostrofu: „k niemu”.

Znaki zapytania wymagają dokładniejszej analizy, a przecinki – dokładniejszych ustaleń.

W zasadzie zachowujemy Norwidowski znak zapytania umieszczony w zwykłych zdaniach pytajnych bezpośrednio po zaimkach i przysłówkach pytajnych, jak np. w 5 zwrotce wiersza *Wieś*:

Lecz, o górnych, tam! kto? myślił lodach,
Modre przecierając szyby;
[...]

Nie zachowujemy go natomiast w zdaniach, które nie zawierają żadnej intencji pytajnej, jak np. w ostatnim wersie fragmentu z poematu *Fulminant*:

Jest *przyrodzony-gniew* we krwi człowieka,
Jak elektryczność w powietrzu... gniew taki,
W roty ujęty, gdy sygnałów czeka
Muzyką, wódką, grozą... to – *żołdaki!*
– Na lat epokę młodzież on wywleka
Od matek łona – i aż wyczołowiczy
Tak, że *pułk* ojcem jej, *odwach* kościołem –
Człowiek, co rany tam czyści i leczy,
Już czynownikiem... już nie archaniołem;
Kobieta? żartem; – przyjaźń, wdzięczność, miłość?...
Pojęcie każde szersze lub myśl wzniosła?
Są śmiesznym w marszach zbytkiem, jak otyłość!
– Oto... *gdzie? horda-średniowieczna wzrosła!*...

(XIII, 146-158)

Wszystkie jednak poszczególne przypadki użycia przez Norwida znaku zapytania, zwłaszcza „antycypacyjnego”, muszą być dokładnie analizowane. Ostateczna decyzja należy do edytora.

W odniesieniu do innych znaków interpunkcyjnych, zwłaszcza przecinków, mogą być pomocne następujące ustalenia:

1. Zmian dokonujemy wtedy, gdy są one konieczne w świetle zasad interpunkcji obecnie obowiązującej, a nie kłócą się ze strukturą artystyczną utworu.

2. Zmieniamy też interpunkcję wówczas, gdy – przy Norwidowej – zdanie traci sens (w kontekście lub w ogóle).

3. Ustalając interpunkcję liczymy się z logiką interpunkcyjną kontekstu, zwłaszcza najbliższego.

4. Modernizujemy znaki interpunkcyjne, zachowując nie zmienioną ich funkcję (np. dwukropek zastępujemy przez średnik lub kropkę), tam zwłaszcza, gdzie znaki użyte przez Norwida mają dziś wyraźnie inną funkcję.

5. Zasadniczo nie zmieniamy interpunkcji, gdy – przy zachowaniu Norwidowej – tekst ma sens, choćby przy jej zmianie nowy sens wydawał się z jakichś względów lepszy.

6. Nie dokonujemy zmian, gdy interpunkcja Norwida ma wyraźną, potwierdzoną innymi sygnałami (zwłaszcza o charakterze – w obrębie danego tekstu – systemowym), funkcję artystyczną (np. przysłówki „Tam” występujący pięciokrotnie w wierszu *Do Zeszłej* i za każdym razem oddzielony interpunkcyjnie od następujących po nim słów lub przysłówek „Dziś” w wierszu *Piękno-czasu*).

7. Nie zachowujemy pewnych osobliwości interpunkcyjnych Norwida, np. ujednociamy pisownię *!... i ...!*, oraz *?... i ...?* stale stosując zapis *!... i ?...* W zdaniach pytajnych zamieniamy *!?* na *?!* Czasem pozostawiamy jednak *?* i *!* na końcu. Wtedy, gdy *?* rozumiemy jako znak kwestionujący sens poprzedzającej go wypowiedzi – w takich wypadkach interpunkcja współczesna proponuje *(?)*, lub gdy *!* odpowiada współczesnemu (*sic!*).

Można to ująć krótko: a) w zakresie znaków interpunkcyjnych o funkcji gramatycznej tam, gdzie to konieczne, (raczej) dodajemy; b) w zakresie znaków interpunkcyjnych o funkcji intonacyjno-retorycznej tam, gdzie nie są one konieczne, (raczej) ujmujemy.

Przy modernizacji interpunkcji Norwida warto pamiętać o regule, która może chronić przed nadmiernym „siekaniem” tekstu poety. Regułę tę dobrze ujmują Przyłubscy: „Jeśli skutek wplecenia zdania w zdanie znajdują się koło siebie dwa wyrazy łączące (spójnik, zaimek), kasuje się przecinek, który otwiera zdanie wplecione. Można też kasować przecinek między wyrazem łączącym a równoważnikiem zdania lub zwrotem wtrąconym. W obu wypad-

kach nie kasuje się jednak przecinka zamykającego”⁶. Przykłady: „Pies, który ☉ gdy poczuje obcego, nie szczeka, niewiele jest wart”. „Był pewny siebie i ☉ kiedy czegoś nie wiedział, bezczelnie blagował”. „Strumyk wił się kapryśnie i ☉ skacząc żwawo po kamieniach zaścielających dno, wesoło sobie bulgotał”⁷.

Zmiany interpunkcyjne w odniesieniu do wszystkich znaków interpunkcyjnych odnotowujemy zawsze wówczas, gdy przywracają one sens zdaniu lub większemu fragmentowi tekstu ewentualnie, gdy są śladem wyboru między różnymi możliwościami. Najobszerniejsza dokumentacja zmian interpunkcyjnych – jak już wspomniano we fragmencie 4 – powinna towarzyszyć tekstom lirycznym, przy których modernizacja winna być też szczególnie ostrożna w stosunku do podstawy. W działach poematów, dramatów i prozy artystycznej odnotowujemy tylko zmiany ważniejsze, a w działach prozy publicystycznej i listów – tylko wyjątkowo istotne. Szczególnie ważne zmiany interpunkcyjne wyjaśniamy we wstępnej części edytorskiego aparatu krytycznego.

Stosujemy znak « » dla cytatu wewnętrznego, a przy zakończonych kropką tekstach ujętych w nawiasy – kropkę stawiamy na zewnątrz nawiasu zamykającego). Nie stosujemy cudzysłowu w przypadku wyraźnie wyodrębnionych mott i dłuższych wyodrębnionych graficznie w tekście cytatów.

11. W tekstach francuskich Norwida poprawiamy milcząco pisownię poszczególnych słów (np. „ne ce pas” → „n’est-ce pas”), w tym również akcenty, oraz interpunkcję i błędy gramatyczne (np. „Mon Bon Madame”) – stosując się do normy współczesnej francuszczyzny. W zasadzie pozostawiamy wyraźne błędy składniowe (szyk wyrazów) i semantyczne (niewłaściwe użycie słów), podając poprawną postać tekstu w Objasnieniach. W przypadku błędów (braków) powodujących nieczytelność tekstu (np. brak podmiotu w zdaniu) uzupełniamy braki w nawiasach kwadratowych. Konieczna jest w tym zakresie konsultacja, a nawet dalej idąca współpraca z romanistą. Konsultantem zespołu redakcyjnego jest dr Władysław Kwiatkowski (Lublin); współpracuje z nim mgr Szczepan Babiński.

12. W zakresie graficznego układu tekstów edytor winien podążać za sugestiami tekstu podstawowego, zwłaszcza autografu, choćby np. w ukształtowaniu przestrzennym elementów tytułu. Podobnie rzecz się ma z układem

⁶ E. i F. P r z y ł u b s c y, *Gdzie postawić przecinek?*, Warszawa 1967, s. 55.

⁷ Przykłady zaczerpnięte z: tamże, s. 56 i 57.

i rozplanowaniem strof, rozdziałów, części, akapitów etc. utworów. Zachowywać powinno się wiernie za atg linie kropek, gwiazdek dla oznaczania przerw między nienumerowanymi ustępami. Jeśli w tekstach wierszowanych dzielonych na nieregularne całości zachodzi wątpliwość (zarówno w podstawie jak i w DzWsz), czy granica strony nie jest równocześnie granicą całości, edytor powinien to omówić (wyjaśnić) w uwagach edytorskich do danego tekstu. Nowe akapity wprowadzamy tylko wyjątkowo, w wypadkach o w y r a ż n e j motywacji – ze względu na treść, a także biorąc pod uwagę pauzy, które w rękopisach są zaznaczone czasem za pomocą „akapitowych” myślników lub przerw między wersami. Wszystkie przypisy poety umieszczać należy zgodnie z jego intencją (u dołu kolumny, na której znajduje się odsyłacz albo po tekście utworu); odstępstwa od tej zasady wyjaśniamy w Uwagach edytorskich. Stosowane przez Norwida w rękopisach odsyłacze w postaci kółka z kropką w środku itp. należy zmienić na gwiazdki. Winno się także zachowywać sygnatury pod tekstami. Przykładem może tu być sygnatura pod tekstem *Rzeczy o wolności słowa*: „AMDG C. N.” (Ad Maiorem Dei Gloriam Cyprian Norwid).

W razie wyraźnej potrzeby dokonujemy ostrożnych zmian w zakresie „architektury” tekstu. Chodzi o konsekwentny zapis akapitów, większych fragmentów prozy, zwrotek, następstwa wersów itp. – w obrębie jakiejś większej całości czy też całego utworu. Ważne to może być zwłaszcza w tekstach o charakterze dialogowym: i w dramatach, i w dialogach włączanych w narrację poematów. Nie chodzi tu o jakiś porządek dla porządku, a jedynie o czytelność tekstu, dlatego trzeba przy tego rodzaju zmianach zachować powściągliwość, zwłaszcza gdy odnoszą się do autografu. Z próbą takich „architektonicznych” zmian można się zapoznać w wydaniu *Promethidiona* w Bibliotece Polskiej (Kraków 1997). Wszystkie ważniejsze zmiany „architektury”, a zwłaszcza zasady tych zmian, winny być odnotowywane w aparacie krytycznym, najlepiej w Uwagach edytorskich. Do zmian tych zaliczamy też wprowadzanie nowych oraz kasowanie obecnych w tekście Norwida akapitów. Akapitów wprowadzonych przez wydawców, które skasowano w DzWsz, nie odnotowujemy.

W listach pochodzące od autora informacje o czasie i miejscu pisania listu pozostawia się bez zmian tam, gdzie znajdują się w podstawie. Całość informacji o czasie i miejscu, a więc również dane ustalone przez edytora, podaje się (bez nazwy dnia tygodnia) pod „tytułami” listu (*Do...*); w listach pisanych w języku francuskim informacje te podaje się po polsku.

Dokumentację odwołań do tekstu ma ułatwić numerowanie co piątego wersu – zarówno w poezji, jak i w prozie, przy czym licząc wersy pomi-

jamy tytuł, dedykację, motto, sygnaturę (informacja dotycząca utworu sygnowana nazwiskiem autora), datację (miejsce i czas powstania utworu) itp. W listach numerujemy każdy wers tekstu nadawcy. Nie zachowujemy – poza listami i utworami stylizowanymi na listy – konwencjonalnych, mówiących tylko o autorstwie, podpisów Norwida, informując o nich jedynie w Uwagach edytorskich w opisie autografu czy też pierwodruku. Podpis umieszczony na końcu utworu można zachować w szczególnym przypadku, np. wówczas, gdy dopełnia on, jak w *Promethidionie*, informacje o autorze z karty tytułowej lub gdy jest włączony w tekst sygnatury, np. „Tłomaczył Cyprian Norwid 1864”.

13. Zachowujemy wyróżnienia graficzne Norwida, m.in. wersaliki i kapitaliki. Całe wyrazy pisane w atg majuskułami (dużymi literami) będziemy oddawać w druku wersalikami; dodatkowe podkreślenia sygnalizujemy w tych przypadkach słownie (Przykład 1). W zakresie różnorodnie w tekstach Norwida realizowanych podkreśleń poziomych stosujemy tylko jeden stopień wyróżnienia, ten sam dla podkreśleń jednokrotnych i wielokrotnych. W druku będzie to kursywa. Na podkreślenia dwu- i trzykrotne zwracamy uwagę w Odmianach tekstu (Przykład 2). Powiększenia małych liter oraz wytłuszczenia literowe traktujemy jako zwykłe podkreślenia liniowe, z tym że dodatkowo odnotowujemy je w Odmianach tekstu (Przykład 3). Gdy tekst wyróżniony jest w atg równocześnie przez powiększenie (ewentualnie wytłuszczenie) małych liter i przez dwu- lub trzykrotne podkreślenie, stosujemy kapitaliki (Przykład 4). Odnotowujemy też w Odmianach tekstu inicjały. Nie uwzględniamy – ani w tekście głównym, ani w Odmianach tekstu – obecnego w autografach zróżnicowania podkreśleń ze względu na kształt (linia falista, przerywana), sposób zapisu (atrament, ołówek) i kolor⁸.

Tytuły książek, artykułów, czasopism, dzieł sztuki oraz cytaty występujące w tekstach Norwida wyróżniamy cudzysłowem, niezależnie od tego, czy są one w podstawie wyróżnione cudzysłowem⁹, podkreśleniem czy też nie są wyróżnione. Gdy podstawa ma cudzysłów i podkreślenie, wówczas decyduje edytor: albo stosuje cudzysłów i podkreślenie (uważając, że podkreślenie pełni funkcję uwydatnienia – ważne to zwłaszcza przy cytatach), albo zachowuje tylko cudzysłów (uznając, że zarówno cudzysłów, jak i podkreślenie

---

⁸ Bierzemy to, naturalnie, wszystko pod uwagę, wraz z czasem zapisu, przy krytycznym ustalaniu tekstu i uzasadnianiu decyzji edytorskich.

⁹ Bez cudzysłowu jednak, lecz dużą literą, piszemy nazwy gatunkowe, np. Dedykacja, Przedmowa, Pieśń, Nekrolog, chyba że nazwa taka jest autorskim tytułem ważnej części utworu.

mają tę samą funkcję – wyróżnienia). Czasem, wyjątkowo, biorąc pod uwagę kontekst, można uznać, że samo podkreślenie pełni równocześnie dwie funkcje: cudzysłowu i uwydatnienia. Mogą być przypadki (głównie przy dziełach sztuki), że nazwa dzieła (zwłaszcza niepełna) nie jest tytułem *sensu stricto*, np. Apollo, Madonna itp.; wówczas – jeśli nie jest ona wyróżniona – nie stosuje się cudzysłowu. Bywa też, że cytat (najczęściej nieco zmieniony) włączony jest w tekst bez wyróżnienia. Edytor, uwzględniając kontekst, decyduje wówczas, czy cytat wyróżnić cudzysłowem, czy też – uznając jego niejawną za celową – pozostawić bez cudzysłowu, ujawniając źródło w Objasnieniach. Pamiętać o tym trzeba zwłaszcza przy parafrazach.

Wyrazów obcych nie wyróżniamy graficznie, gdyż ich obcość sama je wyróżnia. Gdy jednak w podstawie są one podkreślone, zachowujemy te podkreślenia wówczas, gdy – uwzględniając kontekst – uznajemy, że chodzi tu o celowe podkreślenie w funkcji uwydatniającej.

Podkreśleń pionowych nie oddajemy graficznie, tylko odnotowujemy je w Odmianach tekstu. W tych tekstach drukowanych będących podstawą, w których funkcję podkreśleń Norwida pełni spacja, trudno ustalić, czy jednoliterowe przyimki i spójniki należą do tekstu podkreślonego. Wydaje się (zauważyć to można w autografach i w pierwodrukach, w których do podkreśleń stosowano kursywę), że pisarz p o d k r e ś l a ł je najczęściej w pozycji poprzedzającej wyraz podkreślony wówczas, gdy stanowiły wyraźną jedność z tym wyrazem (np. z czym, w sobie), natomiast wewnątrz dłuższego podkreślenia n i e p o d k r e ś l a ł ich zwykle wówczas, gdy były znakiem odrębności lub przeciwstawienia sąsiadujących z nimi wyrazów (np. „słowo ludu i słowo społeczeństwa”). Warto to brać pod uwagę przy rozstrzygnięciach edytorskich, a nadto informować w Uwagach edytorskich, czy w podstawie drukowanej podkreślenia oddawane są kursywą czy spacją.

Wszystkie podkreślenia w zestawieniu odmian oddajemy kursywą półgrubą (zob. przyp. 2), niezależnie od tego, jak były oddawane w dotychczasowych wydaniach (spacją, kursywą czy antykwą). Podkreślenia w Uwagach edytorskich zaznaczamy tak, jak przyjęto w DzWsz, a więc kursywą. Natomiast w cytatach przytaczanych wewnątrz tekstu pochodzącego od edytora – tak, jak w źródle cytatu.

Przykłady ad 13

Przykład 1

Najprzód: MĘDRZEC-PUSTELNIK] *MĘDRZEC-PUSTELNIK* w atg zapisano majuskułami i podkreślono; *Najprzód Mędrzec-Pustelnik* pdr; *Naprzód mędrzec-pustelnik* Pini; *Najprzód: MĘDRZEC-PUSTELNIK* Gom

(*Rzecz o wolności słowa* IV, w. 1; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się atg, pdr, Pini, GomPWsz, GomWyb²⁻³)

Przykład 2

czytelnik uważny] w atg *uważny* podkreślone dwukrotnie

(*Psalmów-psalm*, Dedykacja, w. 18; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się atg, pdr, Pini, GomPWsz, GomNWyb)

Przykład 3

Z napisem „jesteś!”] w atg *jesteś* – pismem pogrubionym

(*Psalmów-psalm* VII, 180; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się jw.)

Przykład 4

Jaki też jest CEL-SŁOWA...] w atg *cel-słowa* ma powiększone litery i podwójne podkreślenie; *Jaki też jest cel słowa...* pdr; *Jaki też jest cel słowa?* Pini; *Jaki też jest CEL-SŁOWA...* Gom

(*Rzecz o wolności słowa* I, w. 50; podstawa atg; w Odmianach uwzględnia się jw. w Przykładzie 1)

14. W DzWsz przyjęto następujące znaki edytorskie:

-] – znak oddzielający w zestawieniu odmian cytat tekstu głównego od wariantów.
- ⟨ ⟩ – skreślenia, zamazania i przeróbki poety.
- [...] – fragment tekstu opuszczony przez edytora.
- [ ] – tekst uzupełniony przez edytora.
- [?] – tekst nie odczytany;
– odczytanie niepewne.

- ⟨[?]⟩ – tekst skreślony, zamazany lub przerobiony – nie odczytany; znak ⟨[?]⟩ uzupełniamy informacją słowną, co zostało nie odczytane: litera(y), wyraz(y).
- ⟨xxx [?]⟩ – odczytanie tekstu skreślonego, zamazanego lub przerobionego – niepewne; krzyżyki (xxx) symbolizują tu niepewnie odczytane teksty.
- [- - -] – tekst uszkodzony.

15. Przy ustalaniu skrótów w tekście odedytorskim DzWsz przestrzegamy kilku reguł:

- a) chodzi zawsze o maksymalną czytelność skrótów;
- b) biblioteki oznaczamy zwykle literą B i skrótem nazwy własnej danej biblioteki: BJag, BNar itp.;
- c) czasopisma o tytułach złożonych oznaczamy zwykle pierwszą literą pierwszego wyrazu i skrótem wyrazu następnego: RLit, SNor;
- d) zachowujemy skróty utrwalone w tradycji: PamLit, AGAD, BN¹⁰.

---

¹⁰ Skróty zastosowane w tekście Instrukcji: **atg** – autograf; **BorProm** – Cyprian Norwid, *Promethidion*, tekst sprawdził i poprawił W. Borowy, Warszawa 1951; **Cyw** – Cyprian Norwid, *Wybór poezyj*, oprac. S. Cywiński, Kraków 1924; **DzWsz** – Cyprian Norwid, *Dzieła wszystkie* (zob. przyp.* w niniejszej *Instrukcji wydawniczej*); **Gom** – wszystkie uwzględnione wydania J. W. Gomułickiego, w których znajduje się dany tekst; **GomNWyb** – Cyprian Norwid, *Nowy wybór poezji*, wybrał i oprac. J. W. Gomułicki, Warszawa 1996; **GomProm** – Cyprian Norwid, *Promethidion. Rzecz w dwóch dialogach z epilogiem*, wstęp i komentarz Antoni Zaleski [J. W. Gomułicki], Warszawa 1989; **GomPWsz I-XI** – Cyprian Norwid, *Pisma wszystkie*, t. I-XI, zebrał, tekst ustalił, wstępem i uwagami krytycznymi opatrzył J. W. Gomułicki, Warszawa 1971-1976; **GomWyb¹⁻³** – Cyprian Norwid, *Pisma wybrane*, t. I-V, wybrał i oprac. J. W. Gomułicki, Warszawa 1968¹, 1980², 1983³; **JastrGom** – Cyprian Norwid, *Poezje*, t. I-II, wybrał i wstępem opatrzył M. Jastrun; teksty i chronologię ustalił J. W. Gomułicki, Warszawa 1956; **PamLit** – „Pamiętnik Literacki”; **pdr** – pierwodruk; **Pini** – Cyprian Norwid, *Dzieła*, wyd., objaśnił i wstępem krytycznym poprzedził T. Pini, Warszawa 1956; **Przesm₁ A-F** – Cyprian Norwid, *Pisma zebrane*, t. A (cz. 1-2), C, E, wyd. Z. Przesmycki, Warszawa-Kraków 1911-[1913]; t. F, wyd. W. Borowy, Kraków 1946; **przyp.** – przypis; **SJAM** – Słownik języka Adama Mickiewicza; **SWar** – Słownik Warszawski; **VM** – Vade-mecum; **w.** – wers; **ZrębProm** – Cyprian K. Norwid, *Promethidion*, oprac. R. Zrębowski, Warszawa 1922 [recte 1921].